

**Kwestia chłopska
w programach rosyjskich partii liberalnych
na początku XX wieku.**

W Rosji, w kraju o słabym mieszczaństwie, w którym walce z feudalizmem nie przewodziła silna klasa przemysłowców, na karty historii wchodzi wówczas nie tyle historia miast, co historia chłopów. Dlatego, kwestia chłopska była jednym z najbardziej palących problemów na początku XX wieku i od koncepcji jej rozwiązania zależał przyszły rozwój Imperium Rosyjskiego. Jej miejsce w życiu kraju doceniali działacze różnych kierunków politycznych. Tym bardziej, że polityka rządu carskiego, jak pisał Leon Wasilewski, była "zawsze wybitnie antychłopska", a "duch pańszczyzny nie wygaś /.../ w kancelariach petersburskich" i tkwił "we wszystkich zarządzeniach dotyczących włościaństwa".¹⁾ Liberalowie znali ciężkie warunki życia wsi rosyjskiej, dlatego też postanowili je zmienić. "Jeśli porównamy obecną sytuację ludności wiejskiej z jej sytuacją sprzed 50 lat - pisała Jelena Jermiejewa w pięćdziesiąt rocznicę ogłoszenia reformy uwłaszczeniowej - to niewiele różniła się ona od poprzedniej i wydaje się nawet wątpliwe, że polepszyła się w ciągu tych 50 lat". Kwestia ta była na tyle trudna, że jak stwierdzała autorka, ciężka sytuacja chłopów za czasów poddaństwa "była lepsza od obecnej dlatego, że większą nędzę, bezprawie i ucisk intelektualny niż w chwili obecnej trudno sobie wyobrazić".²⁾ Poza nielicznymi wyjątkami prowadzono gospodarstwa prymitywne, rabunkowe i ekstensywne. "W niektórych miejscowościach do tej pory nawet trójpółowka była marzeniem postępowej części chłopów" - tak pisała ówczesna liberalna gazeta "Utro Rossii". Rzeczywiście główną formą chłopskiego gospodarowania była mimo wszystko trójpółowka, a sukces chłopskiej uprawy roli był uwa-

runkowany czynnikami naturalnymi - jakością gleby i wpływami atmosferycznymi. Całą swoją nadzieję i ufność rolnik pokładał "w przychylności klimatu, urodzaju płodów ziemi oraz w Bogu". Próby zmiany ustanowionego "przez ojców i dziadów" gospodarowania - jak oceniała gazeta - były zupełnie niewielkie albo utrudnione wskutek warunków ekonomicznych na wsi, czy też napotykały czasami na całkowity brak zrozumienia wskutek znanej gnuśności i ciemnoty mas chłopskich. Jeżeli chodzi o pomoc ziemstw czy też innych organizacji w rozwoju gospodarki chłopskiej, to pod względem ilościowym była ona mizerna. "Tu i ówdzie działają agronomowie, gdzieniegdzie magazyny, gdzieniegdzie spółdzielnie i towarzystwa kredytowe, i wszystko to gdzieniegdzie - sumowało "Utro Rossii" - do dnia dzisiejszego pozostaje ledwie zauważalnym jasnym światłem w naszej ogólnorosyjskiej nie oświeconej, ciemnej ekonomicznie i kulturalnie agrarnej nocy".³⁾

Jeśli ogólnie chłopstwo dalej obstawało przy "pierwotnych" metodach uprawy roli, to przodujące elementy wsi rozumiały, że trzeba całkowicie zmienić dotychczasowe sposoby gospodarowania, konieczne jest zastosowanie innych sposobów eksploatacji ziemi, wprowadzenie bardziej racjonalnego systemu upraw polowych i nabywanie wysokogatunkowego inwentarza.

Jednakże największą bolączką wsi rosyjskiej był niedostatek ziemi, dlatego też ten problem wymagał zdecydowanego rozwiązania. "Polityka finansowa Rosji powinna przyjść na pomoc własnej ludności, - pisał do Ruzskiego Komitetu Powiatowego (gubernia moskiewska) Aleksander Cybulskij, przewodniczący Ruzskiego Powiatowego Urzędu Ziemskiego, - w interesie podniesienia rolnictwa, na którym spoczywa główny ciężar podatkowy. W tym celu bezwzględnie konieczne jest przeprowadzenie dodatkowego przydziału ziemi chłopom drogą państwowego wykupu". Zadanie to mógłby spełnić Bank Chłopski. Dobrze byłoby także obniżyć procenty w spłatach za kredyty udzielone na zakup ziemi. Ponadto w interesie podniesienia gospodarki wiejskiej uznał on, że należałoby przejść bezzwłocznie od systemu podatków pośrednich na przedmioty codziennego użytku, do systemu podatków

bezpośrednich, przenosząc środek ciężkości obciążenia w postaci podatku dochodowego z rolnictwa na przemysł przetwórczy, znieść cło na maszyny rolnicze i mineralne nawozy sztuczne oraz obniżyć taryfy kolejowe na przewóz zbóż i produktów rolnych z uporządkowaniem tego transportu na kolejach.⁴⁾ O tych wszystkich zaganieniach dyskutowano w kręgach liberalnych. Od 1896 r. rozpoczęto organizowanie zjazdów przedstawicieli różnych profesji, na których inteligencja wspólnie z ziemskimi działaczami społecznymi wymieniała opinie na tematy nurtujące Rosję. Nie przyjmowano jeszcze wówczas ostrych rezolucji politycznych, lecz już wtedy nakłaniano powszechnie do swoich opinii dotyczących zagadnień czysto zawodowych wskazując na pilną konieczność tych czy innych przedsięwzięć ogólnopaństwowych. W 1902 r. działacze ziemscy zorganizowali w Petersburgu zjazd poświęcony omówieniu problemów rolnictwa i gospodarki wiejskiej. W czasie dyskusji poruszono kwestie wymagające pilnego rozwiązania. Do takich zaliczono w pierwszej kolejności: zrównanie chłopów w prawach z pozostałymi stanami, uwolnienie ich od opieki administracyjnej, zniesienie kar cielesnych, przeprowadzenie szerokiej reformy agrarnej w celu zwiększenia powierzchni ziemi, przeznaczając na ten cel ziemie państwowe, apanażowe, klasztorne i część ziem obszarniczych drogą przymusowego uwłaszczenia, wprowadzenie powszechnego nauczania elementarnego, zreformowanie ziemskich instytucji na zasadach całkowitej równości stanów oraz zreformowanie systemu podatkowego w duchu sprawiedliwości społecznej.⁵⁾ Dyskusja na zjeździe i poruszone problemy stały się ogólnie znane i wywołały niezadowolenie nie tylko w kręgach rządowych, ale i w konserwatywnie nastawionych warstwach ziemiaństwa.

W tym samym roku liberałowie zaczęli wydawać czasopismo "Wyzwolenie", a w styczniu 1903 r. odbył się zjazd założycielski "Związku Wyzwolenia", w skład którego weszli przedstawiciele liberalnej inteligencji i liberalni działacze ziemscy. Rozpoczęli oni wypracowywanie programu związku mając nadzieję, że "wywalczą socjalne reformy pokojową - jak pisał w swoich wspomnie-

niach ks. Paweł Dołgorukow - konstytucyjną drogą".⁶⁾ Pierwszy projekt programu opracował Paweł Milukow, jednakże "nie zadowolili on najbardziej lewicowych elementów", które protestowały wskazując na jego niekompletność, bo pomijał milczeniem zagadnienia przyszłego ustawodawstwa (w tej liczbie i socjalnego) oraz taktykę osiągania planowanej reformy politycznej. "Te i inne przemilczenia były całkowicie świadomie, - pisał Milukow - aby nie zaciemniać głównego zadania programu, który siłą rzeczy powinien skomplikować się rozbieżnościami wokół pominiętych części". Za główne zadanie uznał on żądanie realizacji "podstawowych i koniecznych warunków wstępnych nieskrępowanego życia społecznego".⁷⁾ Dyskusja nad programem przeciągała się i dopiero wybuch rewolucji spowodował jej zakończenie i jego zatwierdzenie na III zjeździe związku obradującym w dniach 25 - 27 III 1905 r.

W programie członkowie "Związku Wyzwolenia" uznali, że należy przeprowadzić szerokie reformy agrarne. Przede wszystkim należało na nowo przydzielić nie posiadającym ziemi i mało-rolnym chłopom ziemię państwową i apanażową, a w rejonach gdzie jej brakowało - również "obszarniczą za wynagrodzeniem dotychczasowych właścicieli". Proponowano ponadto założenie państwowego funduszu ziemi i przesiedlanie chłopów, a także stworzenie im odpowiednich warunków dzierżawy ziemi.⁸⁾ Był to pierwszy program rosyjskich liberałów służący później jako wzorzec przy opracowywaniu programów partii politycznych powstających po ogłoszeniu Manifestu 17 (30) X 1905 r., w którym Mikołaj II nadawał swobody obywatelskie "na zasadach rzeczywistej nietykalności jednostki, wolności wyznania, słowa, zebrań i związków".⁹⁾

Jedną z pierwszych partii, które powstały była stojąca na lewym skrzydle rosyjskiego liberalizmu Partia Konstytucyjno - Demokratyczna, której program został uchwalony 18 (31) X 1905 r. na zjeździe organizacyjnym w Moskwie. VI rozdział programu o ustawodawstwie agrarnym¹⁰⁾ był, jak pisał lider kadetów, "całkowicie przejęty z marcowego programu "Związku Wyzwolenia".¹¹⁾

Jako najważniejsze zadanie uznano "zwiększenie powierzchni ziemi dla ludności pracującej na niej, tj. bezrolnych i małorolnych chłopów" przekazując w tym celu ziemię państwową, apanażową, należącą do cara i klasztorną, a także "drogą uwłaszczenia nieoddozwnej części" ziemi obszarniczej za wynagrodzeniem "po sprawiedliwej (nie rynkowej) wycenie".¹²⁾ Jeżeli chłopom brakowało ziemi, to jak pisał Wasyl Makłakow (członek Komitetu Centralnego partii kadetów), w Rosji był jej w tym czasie nadmiar. Państwo dysponowało ziemią "do nikogo prawie nie należącą". Była także ziemia obszarnicza, którą właściciele "nie uprawiali i nie otrzymywali z niej żadnych dochodów", a także ziemia, której nie byli w stanie uprawiać, lecz "oddawali w dzierżawę chłopom, często na niedopuszczalnych warunkach".¹³⁾ Uwłaszczoną ziemię Partia Konstytucyjno - Demokratyczna proponowała w swoim programie przekazać do utworzonego państwowego funduszu ziemi, który rozdzielałby ją potrzebującym. W rejonach, gdzie będzie jej brakowało należało pomagać chłopom w przesiedleniu się. W ostatnich dwóch punktach rozdziału o ustawodawstwie agrarnym kadeci domagali się zreformowania systemu arendy ziemi i "przepisów o zatrudnieniu robotników rolnych",¹⁴⁾ nie określili natomiast na czym te zmiany miałyby polegać.

Podobne rozwiązania kwestii chłopskiej w czwartym punkcie swojego programu proponował "Związek 17 Października" (tak nazwano tę partię na cześć ogłoszenia manifestu carskiego), uważany za stojący na prawym skrzydle liberalizmu. Z tym, że związek w przeciwieństwie do kadetów uważał, że ze wszystkich najbardziej "palących reform na pierwszym miejscu powinny być postawione środki do zdecydowanego i bezpowrotnego przyznania chłopom pełnych praw obywatelskich tożsamyh z prawami pozostałych obywateli". Dotyczyło to przede wszystkim: zniesienia ustaw wyjątkowych prawnie poniżających niższe stany (tj. chłopstwo i mieszczaństwo), zniesienia opieki administracyjnej, uznania gminnej własności ziemi jako instytucji prawa obywatelskiego. Ponadto w celu podniesienia poziomu życia chłopstwa proponowano reorganizację ziemskiego banku chłopskiego, dopusz-

czano także przymusowe uwłaszczenie fragmentów ziemi obszar- niczej, uniemożliwiających komasację gruntów oraz uwłaszczenie tej części ziemi koniecznej ze względu na dobro państwa, lecz za wykupem "na warunkach sprawiedliwego wynagrodzenia, określonego ustawą".¹⁵⁾ Należy zauważyć, że program pałdzierników w kwestii chłopskiej był krokiem naprzód w porównaniu z kadetami uważającymi siebie za najbardziej lewicowych w rosyjskim liberalizmie.

W październiku 1905 r. powstaje też kilka partii, które uważane były za tworzące centrum rosyjskiego liberalizmu: Partia Prawnego Porządku, Demokratyczny Związek Konstytucjonalistów, Partia Wolnomyślicieli i inne. Partie te zdecydowanie opowiadały się za przymusowym uwłaszczeniem ziemi i przekazaniem chłopom ziemi państwowej, apanażowej, klasztornej, a także obszar- niczej za sprawiedliwym wynagrodzeniem za pośrednictwem emisji państwowej renty rolnej. Przede wszystkim uwłaszczeniu podlegałaby ziemia rozdzielająca grunty chłopskie, znajdująca się w dzierżawie, a także, czego domagali się wolnomyśliciele, "wielkie majątki obszar- nicze przewyższające maksymalną wielkość, podlegającą ustanowieniu w toku postępowania ustawodawcze- go".¹⁶⁾ W przypadku braku ziemi, mimo uwłaszczenia, partie zobowiązywały państwo do okazania wszechstronnej pomocy w swobodnym przesiedlaniu się rolników i zakładania gospodarstw na ziemiach należących do skarbu państwa (państwowy fundusz ziemi) w europejskiej części Rosji jak i poza jej granicami (na Syberię, Kraj Zabajkalski, Kaukaz i do Turkiestanu). W związku z tym postulowano także możliwie najszersze poparcie wychodze- nia chłopów ze wspólnoty gminnej i tworzeniu indywidualnych gospodarstw z jednoczesnym obniżeniem podatków i zniesie- niem spłat wykupowych obciążających ludność jeszcze na mocy reformy uwłaszczeniowej z 1861 r.¹⁷⁾

Domagano się niezawisłych sądów dla chłopów, takich sa- mych jak dla pozostałej ludności i ogólnego zrównania ich w pra- wach z innymi stanami. W celu podniesienia poziomu gospodarki rolnej proponowano stworzenie warunków dla rozwoju różnego

rodzaju spółdzielni, towarzystw itp., wprowadzenie ubezpieczenia (na koszt ziemstw), zmianę ustawodawstwa o zatrudnieniu robotników rolnych, upowszechnienie myśli agrotechnicznej, a także reformę szkolnictwa na wsi.¹⁸⁾ Istniała taka potrzeba, ponieważ "na drodze oświaty postawiono szkoły kościelne, - pisała Jermiejewa - gdzie wiedzy nie uczą i chcą za pomocą tych szkół obniżać poziom, wykorzystując w tym celu religię". Dlatego też, aby "gmina mogła funkcjonować prawidłowo" konieczne było podniesienie poziomu oświaty i "likwidacja zacofanych szkół kościelnych, ustanowienie kontroli Ministerstwa Oświaty i wprowadzenie minimum programowego w szkołach ludowych".¹⁹⁾

Jak widać, program pozostałych partii liberalnych w kwestii agrarnej był bardziej postępowy od Partii Konstytucyjno - Demokratycznej. Dlatego też rozpoczęła się w niej dyskusja nad zmianami i uzupełnieniem programu. I tak na plenarnym posiedzeniu Komitetu Centralnego partii poszczególnym o przedstawicieli z prowincji w dniu 14 (27) XI 1905 r. Aleksy Zubrilin powiedział, że jest niezadowolony z programu, ponieważ nie ma w nim żądania nacjonalizacji ziemi i jasnego sformułowania, że partia będzie "reprezentować interesy mas pracujących". Z kolei Fiodor Szczerbina z Woroneża przedstawił głosy chłopów, aby do programu został wprowadzony punkt postulujący wprowadzenie jednego postępowego podatku i ponowne opracowanie programu agrarnego z "dostosowaniem go do warunków miejscowych". Ten ostatni postulat poparli Piszczukow z Omska, S. Łopacinskij z Wilna, Maksym Winawier i inni, stwierdzając, że "program agrarny powinien być przystosowany do różnych regionów". W zakończeniu dyskusji P. Milukow "zapropomował opracowanie odrębnego programu chłopskiego".²⁰⁾ Wkrótce też wrócono do tego problemu, bowiem w dniach 5 - 11 I 1906 r. odbył się II zjazd partii. "Wielu delegatów wypowiadało się - jak wspominał później Kizewetter - za całkowitą nacjonalizacją ziemi. Inni, uznając za konieczne zachowanie prywatnej własności ziemi, szli w ograniczaniu jej o wiele dalej niż proponowano w pierwotnej redakcji programu partyjnego".²¹⁾ Były też głosy, na przykład prof. Aleksandra Kaufmana

z Petersburga, aby "bezwzględnie wyłączyć z uwłaszczenia te ziemie, gdzie osiągnięta została wysoka kultura rolna" jako wzorcowe dla chłopów latyfundia.²²⁾ Zjazd wybrał komisję nadzwyczajną, która miała za zadanie opracować tę część programu. W rezultacie przyjęty na zakończenie zjazdu rozdział VI "Agrarne ustawodawstwo" programu partii uchwalono w dotychczasowym brzmieniu,²³⁾ pozostawiając sprawę rozwiązania kwestii chłopskiej decyzji mającej być zwołanej Dumy Państwowej.

Reasumując, należy zauważyć, że niektóre z proponowanych punktów zawartych w programach partii liberalnych znalazły się w ogłoszonej 9 (22) XI 1906 r. znanej reformie agrarnej Piotra Stołypina, do której wraca się teraz w Rosji próbując znaleźć drogę wprowadzenia rolnictwa z kryzysu w jakim się znajduje. Premier zamierzał zlikwidować własność gminną wprowadzając indywidualną, zezwalając chłopom na wychodzenie ze wspólnoty w ten sposób powstawały otruby (tj. gospodarstwa chłopskie powstałe w wyniku komasacji gruntu we wsi) i chutor (gospodarstwa poza wsią). Reforma umożliwiła przesiedlanie się chłopów głównie poza europejską część Rosji, zniosła pozostałości spłat wykupu.²⁴⁾ Całkowicie jednak pominęła kwestię uwłaszczenia ziemi i przekazania jej chłopstwu. W ten sposób premier próbował rozwiązać problem głodu ziemi i kryzysu rolnictwa kosztem samych chłopów, nie ruszając majątków obszarniczych. Wśród liberałów zdania na temat reformy stołypinowskiej były podzielone. Niektórzy uważali, że "ta ustawa jest "dywersją", aby uniknąć przymusowego uwłaszczenia ziemi obszarników. Mikołaj Kutler, członek KC partii kadetów, mówił z oburzeniem, że reforma "jest "uwłaszczeniem ziemi wspólnoty na rzecz chutorzan", tj. pojedynczych bogatych chłopów. Innego zdania był W. Makłakow stwierdzając w swoich pamiętnikach: "Nie ulega wątpliwości, że jeśliby dla wprowadzenia w życie tej ustawy do wybuchu wojny (w 1914r - E.W.) wystarczyło czasu i Rosja stałaby się krajem "gospodarstw chutorskich" na prawach własności indywidualnej, to przepadłby najlepszy grunt dla rewolucji socjalnej i Rosja rozwijałaby się normalną europejską drogą".²⁵⁾ W rezultacie liberałowie w ostatnich

latach Rosji carskiej, nie rezygnując z wypracowania własnych koncepcji rozwiązania kwestii chłopskiej (choć część ich partii rozpadła się po rewolucji 1905 r.), zajmowali się ulepszeniem i realizacją reformy stołypinowskiej i jej wpływu na uspokojenie wsi.

Przypisy:

- 1 L. Wasilewski, *Polityka narodowościowa Rosji*, Kraków 1916, s. 15.
- 2 Gosudarstwiennij Archiw Rossijskoj Fiederacii w Moskwie (dalej: GARF), zespół 1090 A.I. Szingariowa, inwentarz 1, volumin 74, karta 1 Julia Stiepanowa Jermiejewa, "Położenie o wołostnom ziemskom uprawlenii" 22 III 1911 r.
- 3 "Utro Rossii", 1910, 10 IX.
- 4 Rossijskij Gosudarstwiennij Istorичесkij Archiw w Petersburgu (dalej: RGIA), zesp. 1282 Kancelarii Ministra Wnutriennych Diet, inw. 2, vol. 1007, k. 8 Pismo predsedatielja Ruzskoj Ujezdnoj Ziemskoj Uprawy w Ruzskij Ujezdnyj Komitet Moskowskoj Guberni 14 VII 1902 g.
- 5 A.A. Kizewetter, *Na rubieże dwuch stolietij*. (Wspominanija 1881 - 1914), Praga 1929, s. 340.
- 6 P.D. Dołgorukow, *Wielikaja razrucha*, Madryt 1964, s. 335.
- 7 P.N. Milukow, *Wspominanija*, Moskwa 1991, s. 164 - 165.
- 8 Programnyje dokumenty političieskich partij Rossii dooktjabr-skiego pierioda, pod red. L.S. Leonowej, Moskwa 1991, s. 162.
- 9 Patrz np. "Russkoje Słowo", 1905, 18 (31) X.
- 10 RGIA, zesp. 150 Peterburgskoje Obszczestwo Zawodczikow i Fabrikantow, inw. 1, vol. 265, k. 199 Programma Konstitucionno - Diemokracičieskoj Partii wyrabotannaja uczrieditielnom cjezdom partii 12 - 18 X 1905 g.
- 11 P.N. Milukow, *Wspominanija*, s. 205.
- 12 GARF, zesp. 523 Konstitucionno - Demokracičieskoj Partii, inw. 1, vol. 38, k. 2 Programma Konstitucionno - Diemokracičieskoj Partii 12 - 18 X 1905 g.

- 13 W.A. Makłakow, *Iz wospominanij*, New York 1954, s. 394.
- 14 RGIA, zesp. 150, inw. 1, vol. 265, k. 199; GARF, zesp. 523, inw. 1, vol. 38, k. 2.
- 15 RGIA, zesp. 869, J.N. Miljutina, inw. 1, vol. 1283, k. 71
Programma Sojuza 17 Oktjabrja.
- 16 *Połnyj sbornik platform wsiech russkich politiczieskich partij*, Petersburg 1906, s. 51.
- 17 "Słowo", 1905, 1 (14) X; RGIA, zesp. 150, inw. 1, vol. 265, k. 127 *Wozzwanije Partii Prawowogo Porjadka.*
- 18 "Słowo", 1905, 9 (22) XI.
- 19 GARF, zesp. 1090, inw. 1, vol. 74, k. 1.
- 20 *Tamże*, zesp. 523, inw. 1., vol. 27, k. 21 - 22 *Protokoł Centralnego Komitietu 14 nojabrja 1905 g.*
- 21 A.A. Kizewetter, *Na rubieżu dwóch stuleci*, s. 409 - 410.
- 22 RGIA, zesp. 150, inw. 1, vol. 265, k. 228 *Wtoroj Wsierossijskij Sjezd Dieliegatow Konstitucionno - Demokraczeskoj Partii.*
- 23 GARF, zesp. 523, inw. 1, vol. 392, k. 20 *Programma Konstitucionno - Diemokraczeskoj Partii.*
- 24 P.A. Stołypin, *Nam nużna wielikaja Rossija ... Połnoje sobranije reiecziej w Gosudarstwiennoj Dumie i Gosudarstwiennom Sowietie 1906 - 1911*, Moskwa 1991, s. 57 - 58, 86 - 97, 176 - 180, 241 - 260.
- 25 W.A. Makłakow, *Iz wospominanij*, s. 396 - 397.